

III.¹⁶ Аркас Микола Миколайович – перший

Історіографічні “гени”, закладені З.А. і М.А. Аркасами, проявилися яскраво в наступних поколіннях цієї родини. Так, небіж (племінник) першого і син другого – **Микола Миколайович Аркас-перший**¹ (1853-1909) написав і видав першу українською мовою популярну книгу з історії України – “Історію України-Русі” (1908). Завершив же написання своєї історії 15 грудня 1906 р.

Однак перший його історичний твір, який вдалося розшукати, датується 1875 роком і вміщений в його щоденнику за 1875 рік, що зберігається в Миколаївському обласному краєзнавчому музеї. Повість “Калниш”² – це історична розвідка про козацьку добу та трагічну долю останнього кошового отамана запорожців Петра Калнишевського. В ній показані героїчні походи відважних лицарів, їх походи, побут, відданість православної вірі. В центрі розповіді – постать кошового отамана Петра Калниша. Автор багато уваги приділив чеснотам козацького ватажка, розповів про його блискучі перемоги. Водночас детально показав останні роки існування запорозького козацтва, величезне значення їх участі в переможних походах війська імперії Катерини II до Криму. Дуже емоційно змальовуються картини розгрому Січі, з глибоким обуренням розповідається про мародерство і грабінництво царської солдатні, зруйнування ними козацької православної церкви. З непідробленою скорботою і тугою показав М.М. Аркас долю Калниша, змушеного близько чверті віку провести у в’язниці Соловецького монастиря, а також надлюдські поневіряння і митарства січовиків на чужині, в Туреччині.

Наприкінці XIX ст. М.М. Аркас знову повернувся до цієї повісті, написав її продовження. Із великим захопленням він розповідає про державно-політичний та суспільний устрій Січі, організацію влади, законодавчий процес, судочинство. Як видно, йому були до

Микола Миколайович Аркас

вподоби демократизм, законопорядок, відповідальність перед козацькою радою виконавчих органів, незалежність січового суду. Одночасно імпонує січовий механізм поділу влади, освячений православною вірою і одвічними історичними традиціями.

Уже з цього раннього історичного твору витікає важливий висновок історика про те, що москвини по суті силоміць зупинили процес поступального прогресивного розвитку Запорозької Січі – осередку української державності тих часів.

І хоча повість так і не було завершено, проте цей досвід став у пригоді М.М. Аркасові при написанні своєї “Історії України-Русі”.

Можна з упевненістю відзначити, що ідея служіння справі піднесення української національної культури, а через неї – свідомості всього народу, стала домінантою в творчості М.М. Аркаса.

Як тепер добре відомо, хвиля українського національного відродження початку ХХ ст. супроводжувалася наростанням інтересу широких народних мас до своєї історичної минувшини, джерел духовної культури. Таке реальне усвідомлення власної історії стало стрижневою частиною ще більш глибокого процесу. Це – становлення єдиної етнічної самосвідомості і вироблення власної національної ідеї. Першими це, природно, зрозуміли представники української інтелектуальної еліти. Вони і стали активно розробляти наукові концепції історії свого народу.

Історією України цікавилось тоді чимало освічених людей. Не став винятком і М.М. Аркас. Спочатку його задуми написати власну історію України були дуже скромними: написати книжку для навчання онука Миколи, тобто для домашніх потреб. Бо музикою через хворобу займатися вже було неможливо. Він став виписувати різну галузеву, історичну періодику, збирати власну історичну бібліотеку (постійно збагачував її ще зі студентських років), яка нараховувала більше 4 тис. примірників, налагоджував тісні зв'язки з книгарнями, бібліотеками, діячами освіти, науки, культури, керівниками видавництва.

Проте досить швидко настільки захопився роботою, своїм новим заняттям, що з головою занурився у цю нову для нього працю.

Не маючи жодного досвіду і навиків до написання творів історичного жанру, він навчався, як кажуть, на ходу, радився з багатьма за допомогою листування, просувався вперед за допомогою проб і помилок. Сам визначив у передмові мету написання твору – “не мав на мислі написати науковий твір”, “хотів ясно розповісти землякам

про 18, що робилося у нас на Україні од найдавніших часів аж до останніх”. Його принципом став популярний рівень, без використання архівних матеріалів.

“Історія України-Русі” насичена фольклорним баченням історії, міфотворчістю, наповнена різними переказами і легендами, що закарбувалися в історичній пам’яті народу. Він пробує відповісти на запитання: “Хто ми, чий ми нащадки?”

У книзі він пояснював, хто такі українці, чому вони є окремою нацією, у чому полягає різниця між українським та російським народами. Аркасова “Історія” була тісно зв’язана з народницькою традицією української історіографії в особі В.Б. Антоновича і М.І. Костомарова. Їх концепції про етнічну індивідуальність українського народу лягли в основу цього історичного твору М.М. Аркаса.

При цьому спробуємо навести такі основні його положення:

1. Український народ – це не одна з гілок великоруської нації, а цілком самостійна етнічна спільність.
2. Українська мова і культура цілковито самостійні утворення. Вони багатіші, давніші і змістовніші, аніж більш молоді російські утворення.
3. Психоетнічний склад українського народу суто індивідуальний, європейський, лицарський, на відміну від соборного колективізму росіян.
4. Історична стійкість українського етносу до спроб і намагань етнічної асиміляції.
5. Працьовитість українського народу як одна з визнаних рис національного характеру українців.

Однією з провідних складових Аркасової історичної творчості була проблема українського козацтва та Запорозької Січі.

Таким чином, М.М. Аркас виступив як провідник української національної ідеї і справи, української культури. Він вважав сенсом свого життя служіння історичній просвіті української людності, а свій творчий доробок розглядав не як самодостатню справу, а тільки як одну з цеглин до побудови спільного українського дому.

Не меншої уваги, ніж тексту, приділяв М.М. Аркас ілюстраціям своєї книги. Звертався з проханнями до редактора газети “Рада” Є.Х. Чикаленка, українського видавця в Києві В.П. Степаненка та ін. відшукати портрети видатних історичних діячів. На рукопису “Історії” М.М. Аркаса стоять дві дати: початок роботи – 15 липня 1902 р. і її завершення – 15 грудня 1906 р. Його переписав через

нерозбірливий почерк член Миколаївської “Просвіти” М.І. Пітушенко, потім цей текст передрукував писар Ради “Просвіти” Ю.Т. Литвин.

Редактором “Історії України-Русі” М.М. Аркаса став відомий фахівець В.М. Доманицький (1877-1910), який редагував перше повне видання “Кобзаря” Т.Г. Шевченка. “Історія” була видана накладом в 7 тис. примірників власним коштом автора: 500 – на кращому і 6500 – на звичайному папері. Коштувала книга відповідно 3 крб. та 1 крб. 50 коп.

Книга одержала багато схвальних відзвітів, подяк, побажань, звернула на себе увагу фахових істориків. У тому ж 1908 р. “Науково-літературний вісник” помістив дві рецензії – В. Липинського та М. Грушевського. Звичайно, вони мали критичні зауваження. Щодо другої рецензії, то вона була надто суб’єктивною, різкою, несправедливою, за що йому згодом доводилося виправдовуватися. Цю книгу захищали також Д.І. Дорошенко, В.О. Піснячевський, Б.Д. Грінченко, Г. Ходкевич та багато ін.

Згодом навколо підготовки другого видання книги згуртувався творчий колектив істориків і художників у складі Б. Лепкого, В. Липинського, В. Доманицького, Г. Хоткевича, Т. Липинського (художник), О. Куриласа, В. Мар’яша (хімік, цікавився українською історією). Обговорювалися проблеми щодо структури, змісту, місця видання та ін.

Але передчасна смерть М.М. Аркаса 13 березня 1909 р. порушила всі плани.

Дружина покійного О.І. Аркас вирішила завершити справу чоловіка, переписується з юристом з Харкова М. Левицьким, галицьким письменником Б. Лепким, зрештою, сама виїздила до Львова, бо після смерті В.М. Доманицького роботу над другим виданням книги продовжать В. Липинський і Б. Лепкий.

Врешті-решт, 19 квітня 1912 р. замовниця О.І. Аркас писала до Є.Х. Чикаленка: “Книжка вийшла дуже, дуже гарна”. Будуть труднощі ще з її перевезенням з іншої держави (Австро-Угорщини), митними платежами. А з початком Першої світової війни відступаючи зі Львова російські війська спалили решту її накладу.

На відміну від першого видання, яке поділялося на 9 періодів історії, друге видання мало їх п’ять: 1 – Початковий; 2 – Самостійно-державний до року 1340; 3 – Литовсько-польський (1340-1654); 4 – Російсько-московський (1663-1787); 5 – Російсько-австрійський.

Такий розподіл, на думку більшості фахівців минулого і сучасного, мав більше внутрішньої логіки і виводив Аркасову “Історію” на більш високий науковий рівень.

По-різному оцінювалося краківське видання “Історії” М.М. Аркаса 1912 року, а дехто навіть стверджував: якщо перше петербурзьке видання було проросійської орієнтації, то друге, мовляв, – пропольсько-шляхетської і австрофільсько-галицької орієнтації.

Вважаємо, що як петербурзьке, так і краківське видання “Історії України-Русі” М.М. Аркаса є унікальною історичною пам’яткою, а стосовно другого видання – також пам’яткою – взірцем творчої співпраці істориків-фахівців і аматорів, які переслідували одну мету, діяли в річищі однієї ідеї і навіть ішли до неї одним шляхом. Такою є, до речі, і оцінка одного з відомих сучасних аркасознавців, київського історика – професора В.І. Ульяновського.

І дійсно, на думку багатьох сучасних фахівців, зміни текстових акцентів другого видання Аркасової історії були пов’язані, з одного боку, з прагненнями редакторів зробити виклад змісту більш академічним, тобто відійти від науково-популярного характеру книги першого видання. А з другого боку, ці зміни були пов’язані з їх професійними навиками роботи з джерелами і документами. В кінцевому підсумку, друге видання, порівняно з першим, написано на науковому рівні, зрештою, більш професійно.

¹ Див. докладніше праці Шкварця В.П., Березовської Т.В., що вказані у розділі І; Кауфман Л.С. Нариси з історії життя та діяльності М.М. Аркаса. – К., 1958; Шануймо пам’ять патріота України / Під редакцією В.П. Шкварця. – Миколаїв, 1996; Центральні та місцеві енциклопедичні та словникові видання.

² Мова йде про останнього кошового отамана Запорозької Січі, уродженця м. Ромен, тепер м. Ромни Сумської області, Петра Калнишевського.